

УДК 347.15/18+347.162

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ – СТОРОНИ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕДІЄЗДАТНОЮ

Водоп'ян Т.В.

Національний університет водного господарства та природокористування

Статтю присвячено проблемам впливу недієздатності фізичної особи – сторони договірних зобов'язань на договірне правовідношення. З'ясовано правову природу визнання особи недієздатною. Досліджено правові наслідки недієздатності фізичної особи встановлені цивільним законодавством. Проаналізовано судову практику у справах щодо застосування норм цивільного законодавства про недієздатність фізичної особи у договірних зобов'язаннях. Окреслено коло актуальних проблем правових наслідків визнання фізичної особи – сторони договірних зобов'язань недієздатною.

Ключові слова: недієздатність, фізична особа, наслідки недієздатності, договірні зобов'язання, сторона договірного зобов'язання.

Постановка проблеми. За прогнозами Всесвітньої організації охорони здоров'я до 2020 року рівень психічних захворювань значно зросте, випередивши за кількістю серцево-судинні захворювання. Беззаперечно психічний стан особи безпосередньо впливає на її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними та особисто вступати у правові відносини, зокрема і договірні. Доктриною цивільного права вироблено особливий правовий інститут – недієздатність, що покликаний встановити правову визначеність та захист прав та інтересів як тих осіб, які страждають на психічні захворювання, так і їх можливих контрагентів. Оскільки договірні зобов'язання посідають чільне місце серед інших цивільно-правових відносин за участю фізичних осіб, дослідження питань правових наслідків визнання фізичної особи, сторони договірних зобов'язань, недієздатною набуває особливо важливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням недієздатності фізичної особи у тій чи іншій площині присвячено праці таких науковців як С.О. Бородовський, З.В. Ромовська, Н.В. Волкова, С.С. Шум, Г.М. Устінова-Бойченко та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання правових наслідків визнання фізичної особи недієздатною саме у договірних зобов'язаннях не були предметом окремого дослідження та не знайшли ґрунтовного відображення у наукових пошуках дослідників.

Мета статті. Метою статті є визначення правових наслідків визнання фізичної особи – сторони

договірного зобов'язання недієздатною, з'ясування проблемних питань теорії та практики.

Виклад основного матеріалу. Як свого часу зазначав С. І. Архипов, якщо особа психічно нездорова, то вона не може адекватно сприймати дійсність, а тому її дії не можуть бути усвідомленими та осмисленими, все це є причиною для недопущення таких осіб до здійснення юридично значимих дій. Відсутність у особи свідомої волі внаслідок психічної хвороби, коли вона не може розуміти значення своїх дій і керувати ними, є підставою для визнання особи в судовому порядку недієздатною [1, с. 156].

Як правило, недієздатність характеризують за трьома основними критеріями: медичним – наявність психічного розладу як такого патологічного стану, при якому звужуються, зникають чи спотворюються критерії психічного здоров'я; психологічним – нездатність чи зменшена здатність внаслідок психічного розладу розуміти значення своїх дій і керувати ними; юридичним – нездатність особи своїми діями в повному об'ємі породжувати цивільно-правові наслідки, передбачені законом.

Вважаємо, що слід взяти до уваги особливості недієздатності, які у своїй науковій праці зазначала Т. В. Шепель, а саме: а) медичним критерієм виступає не будь-який психічний розлад, а хронічний (тривалий і стійкий) та, як правило, психотичний; б) психологічний критерій визначається не тільки на момент вчинення конкретної дії, а й на майбутнє; в) юридичний критерій

включає в себе нездатність, по-перше, самостійно набувати цивільних прав і створювати цивільні обов'язки; по-друге, здійснювати їх шляхом власних юридичних дій; по-третє, нести самостійну майнову відповідальність [2, с. 4].

Встановлення психічної хвороби і недоумства з одного боку і визнання внаслідок цього особи недієздатною, з другого, є нерівнозначними поняттями. Вирішення першого питання відноситься до сфери медицини і входить у компетенцію відповідних медичних установ, вирішення другого охоплює сфера права і входить до компетенції суду. Сам по собі факт психічного розладу, який хоч і є очевидним для оточуючих та підтверджений медичною довідкою, не дає підстав вважати особу недієздатною. Такий юридичний стан, як недієздатність встановлюється включно рішенням суду.

Згідно зі ст. 40 ЦК України фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішення про це. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору чи іншого правочину, суд може вказати у своєму рішенні день, з якого особа вважається недієздатною. Більше того, експертиза може встановити стійке психічне захворювання, що виникло задовго до розгляду справи в суді, коли особа вступила і перебувала в численних правовідносинах. Якщо особа фактично перебувала в стані недієздатності на момент вчинення правочину, то важливо, щоб це було юридично встановлено рішенням суду. Абсолютно правильним є те, що в рішенні може бути зазначено з якого моменту особа вважається недієздатною. Навіть якщо цей момент буде не цілком точним, досить того, щоб сам підхід забезпечив гарантію прав як самого недієздатного, так і його контрагентів. Наприклад, рішення суду першої інстанції визнано недійсним договір дарування кімнати у квартирі спільного заселення, укладений 7 грудня 2005 року між С. та З. При цьому суд, встановивши обставини справи, дійшов висновку про те, що на час укладення спірного договору С. мала психічне захворювання, яке позбавляло її можливості усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, що підтверджено висновком судово-психіатричної експертизи, і тому договір дарування слід визнати недійсним. Суд також послався на те, що рішенням суду від 10 квітня 2006 року С. визнано недієздатною і тому підставою для визнання договору дарування недійсним є ст. 226 ЦК України. Натомість Апеляційним судом встановлено, що недієздатною С. була визнана 10 квітня 2006 року і лише з цього часу може йти мова про укладення договору недієздатною фізичною особою, а оспорюваний договір вчинено 7 грудня 2005 року, тому спір слід вирушити на підставі ст. 225 ЦК України [3].

У юридичній літературі більшість науковців розглядають недієздатність як стан фізичної особи. Недієздатність, на думку Т. В. Шепель, є тривалим цивільно-правовим станом нездатності внаслідок психічного розладу самостійно набувати та здійснювати цивільні права, створювати та виконувати цивільні обов'язки, а також нести майнову відповідальність. З. В. Ромовська вказує, що недієздатність – це особливий цивільний стан особи. Науковець називає недієздатність особливим цивільним станом особи та актом цивільного стану

в широкому розумінні, який слід включити в перелік актів цивільного стану, які вносяться до Державного реєстру актів цивільного стану [4, с. 258].

Недієздатність повнолітньої особи – це встановлений судом правовий стан, який означає відсутність у особи здатності самостійно здійснювати свої цивільні права та обов'язки, який викликаний хронічним, стійким психічним розладом, що потягнув за собою втрату здатності розуміти значення своїх дій чи керувати ними. Поряд із недієздатністю осіб, які страждають на психічні захворювання, В. А. Ойгензіхт пропонував виділяти і «неволездатність», тобто виражену нездатність особи свідомо вибирати рішення, регулювати свою поведінку [5; с. 18]. Л. Я. Данилова, розвиваючи це положення, трактувала це поняття як «нездатність суб'єкта здійснювати свідомо-вольову регуляцію своєї поведінки, направленої на виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин» [6, с. 30].

У юридичній літературі пропонується виділяти такі групи осіб з психічною патологією:

- 1) психічнохворі та недоумкуваті особи, визнані судом недієздатними;
- 2) такі ж особи, але, на відміну від першої групи, не визнані судом недієздатними лише тому, що питання про визнання їх недієздатними зацікавленими особами ніколи не ставилося;
- 3) особи, які в наслідок тимчасового розладу психіки чи в результаті тимчасового погіршення свого стану втратили здатність правильно розуміти значення своїх дій чи керувати ними на більш чи менш короткий відрізок часу;
- 4) психічнохворі особи, здатні за характером чи ступенем хворобливих розладів правильно розуміти значення своїх дій чи керувати ними [7, с. 29].

Сьогодні укладення договорів психічно хворими особами не визнаними судом недієздатними, не обмежуються законом. Така особа може вчинити правочин у стані, коли вона розуміє значення своїх дій, і тоді наслідки будуть такими ж як і у випадку вчинення правочину здоровою особою, а також в стані, коли він не розуміє значення своїх дій, тоді правочин може бути визнаний недійсним за ст. 225 ЦК України. Суд при вирішенні питання про дійсність правочину, вчиненого дієздатною психічно хворою особою, не може одночасно вирішувати питання про визнання особи недієздатною, так як це вирішується в порядку окремого провадження. Якщо ж буде встановлено, що на момент вчинення правочину особа розуміла значення своїх дій, а до моменту винесення рішення втратила таку здатність, то в суді буде підтверджено дійсність такого правочину.

Статтею 41 ЦК України передбачено правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною. По-перше, над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Охорона інтересів недієздатної особи здійснюється шляхом встановлення відповідних прав та обов'язків інших осіб. Саме інші особи (а не самі недієздатні) вступають в конкретні правовідносини в інтересах недієздатних, оскільки останні не мають фактичної, а тому і юридичної можливості здійснювати самостійно охорону особистих і майнових інтересів. Так, якщо в інтересах недієздатного укладають якийсь цивільно-правовий правочин, то суб'єктами цих відносин (вторинного порядку)

є опікун і треті особи, оскільки нормативні акти регулюють відповідну поведінку саме опікунів, інших осіб як дійсних учасників даних правовідносин [8, с. 112].

С. О. Бородовський вказує, що недієздатна особа може набувати цивільних прав, реалізувати їх або брати на себе юридичні обов'язки, оскільки в її інтересі правочин вчиняється іншою дієздатною особою, яка реалізує свою загальну правоздатність [9, с. 15]. Однак дієздатність невід'ємна від особи, а тому вона не може бути передана іншій. Такий правочин може бути вчинений лише у майновому інтересі та за рахунок недієздатного. Оскільки кожна фізична особа має ім'я, за допомогою якого відбувається індивідуалізація в цивільних відносинах, відповідно і від імені недієздатного може бути вчинено правочин.

У літературі висловлювалась думка протє, що відсутність волєздатності одних осіб замінюється волєздатністю інших волєздатних осіб і у цих випадках можна говорити про «заміщення волі», але тільки щодо недієздатних осіб. Регулювання укладання та виконання угоди повністю «заміщується» їх законними представниками. Малолітні та психічнохворі не стають за допомогою представника дієздатними, але відсутність волєздатності заміщується волею інших осіб – їх власною волею, психічним регулюванням їх власної поведінки, хоча і детермінованої, головним чином, інтересами недієздатних осіб [10, с. 109].

Частина науковців критикує концепцію «доповнення» відсутньої дієздатності однієї особи за рахунок іншої (дієздатного представника) і «створення» таким чином «повноцінного» суб'єкта права, в якого возз'єднується власна правоздатність з чужою дієздатністю, обгрунтовуючи свою думку тим, що в основі дієздатності лежить володіння свідомістю і волею. Доповнювати, замінювати, підставляти відсутню свідомість і волю в однієї особи за рахунок тих же якостей іншої неможливо, в тому числі і законодавчим шляхом. Визначальним у понятті «дієздатність» є «здатність діяти» самостійно, активно, мати власну позицію, адекватно оцінювати свої (і чужі) дії та їх наслідки. Це можливо лише за наявності достатнього рівня свідомості і волі. Особи, що не досягли необхідного рівня свідомості (по віку) чи такі, що втратили його (психічнохворі), не здатні власними діями набувати прав, обов'язків та нести відповідальність. Тому закон дієздатними визнає не всіх від народження, а з врахуванням реальної дійсності. Представники не «доповнюють» волю, а лише представляють інтереси. Вони виступають «на захист» інтересів психічнохворих.

Н. С. Малєїн заперечує можливість законного представника недієздатної особи доповнити відсутню розумну волю. «Доповнити, замінювати, підставляти розум (свідомість) і волю однієї особи (недієздатного) за рахунок іншої (представника) неможливо. Представники повністю недієздатних діють згідно зі своєю свідомістю і виражають власну волю. І хоча вони вчиняють дії в інтересах недієздатних, в ім'я їх благ, це не означає, що представник виражає волю недієздатного» [8, с. 86]. Слід повністю погодитися з такою думкою, оскільки волю особи не можна замінити чи доповнити, опікун лише діє в інтересах підопічного, але ж ніяк не виражає його волю.

Статтею 226 ЦК України встановлено правові наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою. Опікун може схвалити дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою. Такий правочин вважається схваленим, якщо опікун, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявив претензії другій стороні. У разі відсутності такого схвалення цей правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними. На вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи. У разі відсутності схвалення правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою, дієздатна сторона зобов'язана повернути опікунові недієздатної фізичної особи все одержане нею за цим правочином, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість майна за цінами, які існують на момент відшкодування. У свою чергу, опікун зобов'язаний повернути дієздатній стороні все одержане недієздатною фізичною особою за нікчемним правочином. Якщо майно не збереглося, опікун зобов'язаний відшкодувати його вартість, якщо вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла винна поведінка опікуна. Крім того, у випадку, коли буде встановлено, що дієздатна сторона знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан, вона зобов'язана відшкодувати опікунові недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї моральну шкоду. Відповідальність опікуна за шкоду, завдану недієздатною особою, настає: 1) за наявності вини опікунів; 2) сам правопорушник є не здатним до деліктної відповідальності. Вина такої особи завжди самостійна і її правосуб'єктність не залежить від правосуб'єктності особи, що вчинила делікт.

Визнання фізичної особи – сторони договірних зобов'язань недієздатною тягне за собою певні правові наслідки.

В ЦК України прямо встановлені випадки, коли визнання фізичної особи – сторони договору має наслідком припинення такого договору, очевидно у зв'язку з неможливістю його виконання. Передбачено припинення таких договорів: договору страхування відповідальності особи, яка є недієздатною (абз. 2 ч. 1 ст. 996 ЦК); договору доручення (п. 2 ч. 1 ст. 1008 ЦК); договору управління майном (при недієздатності управителя) (п. 5 ч. 1 ст. 1044 ЦК); договору простого товариства (п. 1 ч. 1 ст. 1141 ЦК).

Крім того, вважаємо, що у певних випадках визнання фізичної особи – сторони зобов'язання недієздатною може мати наслідком зміну суб'єктного складу договору. Як правило, такі випадки прямо не передбачені ЦК України, однак з аналізу норм, які регулюють договірні зобов'язання, можемо зробити висновок про можливість заміни фізичної особи – сторони договірного зобов'язання у випадку визнання її недієздатною чи обмежено дієздатною. Зокрема, ч. 1 ст. 752 ЦК України встановлено, що у разі неможливості подальшого виконання фізичною особою обов'язків набувача за договором довільного утримання (догляду) з підстав, що мають

істотне значення, обов'язки набувача можуть бути передані за згодою відчужувача члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою. Серед таких істотних підстав можна назвати і визнання набувача недієздатним чи обмежено дієздатним.

Однак, як справедливо зауважує І.О. Дзера, у новому ЦК невизначеними залишилися наслідки заміни набувача в договорі довічного утримання. Зокрема, як відомо, у набувача виникає право власності з моменту укладення договору (державної реєстрації). На жаль, ЦК не встановлює правові наслідки заміни набувача в частині передання новому набувачеві права власності на майно, отримане за договором довічного утримання. Якщо навіть припустити, що попередній набувач передає право власності на це майно новому набувачеві, то виникає справедливе питання: чи повинна йому виплачуватися вартість майна, пропорційна вартості наданого відчужувачеві утримання та(або) догляду? Напевне, питання про розрахунки між набувачами має бути вирішене в договорі між ними, тобто воно вирішується або на розсуд цих сторін, або в судовому порядку [11, с. 374].

У законодавстві до цього часу залишається неврегульованим питання відповідальності осіб, які знали, що особа страждає на хронічне психічне захворювання, але з певних міркувань не зверталися до суду про визнання такої особи недієздатною. Адже опікуни особи, визнаної судом

недієздатною, будуть нести відповідальність за шкоду, завдану такою особою, а наприклад, родичі особи, що страждає на хронічне психічне захворювання і уклала договір чи нанесла шкоду, не будуть нести відповідальності, оскільки така особа на момент вчинення правопорушення була формально дієздатною, а тому нести відповідальність буде за ст. 225 ЦК України.

Слід зазначити, що законодавство України не надає значення тимчасовим змінам у стані фізичної особи, що страждає на психічний розлад, та можливості висловити свою волю шляхом вчинення юридично значимих дій. Законодавство окремих зарубіжних країн враховує таку специфіку.

Висновки і пропозиції. Вищевикладене дає підстави вважати, що інститут недієздатності в цивільному праві потребує подальшого удосконалення. Вплив недієздатності фізичної особи набуває неабиякого значення під час укладання, зміни та розірвання договірних зобов'язань. Цивільним законодавством встановлені випадки, коли певні договори припиняються у зв'язку з визнанням фізичної особи – сторони договірних зобов'язань недієздатною. Разом з тим, цивільне законодавство України не надає правового значення випадкам покращення психічного здоров'я недієздатної особи, на відміну від деяких зарубіжних країн. Також залишається проблемним питання дієздатності осіб, які перебувають у комі чи інших вегетативних станах.

Список літератури:

1. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование [Текст] / С. И. Архипов – С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 469 с.
2. Шепель Т. В. Деликт и психическое расстройство: цивилистический аспект [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Тамара Викторовна Шепель; Том. гос. ун-т. – Томск, 2006. – 42 с.
3. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 23.04.2014 р. Справа № 2604/26484/12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38395176>
4. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс [Текст]: підручник / З. В. Ромовська. – 2-ге вид., доп. – К.: Правова єдність: Алерта; К.: КНТ, 2009. – 594 с.
5. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права) [Текст] / В. А. Ойгензихт. Отв. ред. Раджабов С. А. – Душанбе, Дониш. – 1983. – 256 с.
6. Данилова Л. Я. Гражданская правосубъектность лиц, страдающих психическими расстройствами [Текст] / Л. Я. Данилова // Юридический мир. – 2000 – № 9. – С. 28-32.
7. Алмазов Б. Н. Психически больной и гражданский закон [Текст]: монография / Б. Н. Алмазов, Л. М. Звягинцева, Л. Я. Иванова, И. В. Решетникова. – Свердловск: Урал. университет, 1992. – 97 с.
8. Малейн Н. С. О понятии, ограничении и защите правосубъектности граждан [Текст] / Н. С. Малейн // Теоретические вопросы гражданского права: сб. науч. ст. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. – С. 115-123.
9. Бородовський С. О. Правочиноздатність фізичної особи як елемент її правосуб'єктності [Текст] / С. О. Бородовський // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2011. – № 1 – С. 12-17.
10. Советское гражданское право: [Текст] Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Илларионова Т. И., Кириллова М. Я., Красавчиков О. А., Красавчикова Л. О., и др.; Под ред.: Красавчиков О. А. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – 544 с.
11. Дзера І. О. Стаття 752. Заміна набувача за договором довічного утримання (догляду) [Текст] / [І. О. Дзера] // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у двох томах / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013.- Т. 2, гл. 57. – С. 373-374.

Водопьян Т.В.

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

ПРАВОВЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИЗНАНИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА – СТОРОНЫ ДОГОВОРНОГО ОБЯЗАТЕЛЬСТВА НЕДЕЕСПОСОБНЫМ

Аннотация

Статья посвящена проблемам влияния недееспособности физического лица – стороны договорных обязательств на договорное правоотношение. Выяснено правовую природу признания лица недееспособным. Исследованы правовые последствия недееспособности физического лица установленные гражданским законодательством. Проанализированы судебной практике по делам о применении норм гражданского законодательства о недееспособности физического лица в договорных обязательствах. Очерчен круг актуальных проблем правовых последствий признания физического лица – стороны договорных обязательств недееспособным.

Ключевые слова: недееспособность, физическое лицо, последствия недееспособности, договорные обязательства, сторона договорного обязательства.

Vodopian T.V.

National University of Water and Environmental Engineering

LEGAL CONSEQUENCES OF THE RECOGNITION THE PARTY OF CONTRACT OBLIGATIONS DISABLED

Summary

The article is devoted to the impact of individual disability – party of contractual obligations on the contractual relationship. It was shown that the legal nature of recognition the person incapable. The legal consequences of individual disability established by civil law were researched. Analysis of judicial practice in cases of application of civil laws on disability in individual contractual obligations was made. The urgent problems of the legal consequences of recognizing individual – party contractual obligations incapacitated were identified.

Keywords: disability, the individual, the consequences of disability contractual obligations, side contractual obligations.